

יוסף יצחק ליפשיץ

"ובימי הקדמונים"

התפתחות ההלכה האשכנזית:

מסורת, הטקסט התלמודי והחיים בעיר של ימי הביניים

אֶרֶא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן פזי

יוסף יצחק ליפשיץ

"זימי הקדמונים"

התפתחות ההלכה האשכנזית:

מסורת, הטקסט התלמודי והחיים בעיר של ימי הביניים

הוצאת אדרא

Joseph Isaac Lifshitz

In Time Immemorial

The Development of Ashkenazi Law

הספר ראה אור בתמיכת:
המפעל לספרי יהדות (מקור) של מרכז הספר והספריות בישראל (ע"ר)
ובתמיכת משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות

עיצוב עטיפה: דפנא לוין

מסת"ב: 978-965-7773-50-5 ISBN:

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2023
Copyright 2023 by Idra Publishing ©
E-mail: IdraPublisher@gmail.com
/http://idra.org.il

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7.....	תודות
9.....	מבוא

חלק א: תפיסת ההלכה

17...	המעמד התיאורטי של הלכה התלמודית והטקסט התלמודי באשכנז
56.....	"הנהיג", מנהגים וחידוש באשכנז
93.....	השפעות סביבתיות על עיצוב ההלכה באשכנז

חלק ב: שמירת הלכה בעיר הנוצרית, אתגרים חומריים ודתיים

119.....	מבוא
121.....	הלוואה בריבית, מסחר ומשלחי יד אחרים
159.....	עיבוד הקלף ועיצוב ספר התורה
187.....	מצוות בבית הגוי
210.....	דיני טומאה וטהרה
245.....	עיצוב העיר והבית בעיר הנוצרית
277.....	הקידוש בבית הכנסת כטקס מלכד
290.....	תפיסת האסתטי באשכנז של ימי הביניים
307.....	סיכום
309.....	ביבליוגרפיה
321.....	מפתח עניינים
322.....	מפתח שמות

ללין

תודות

ספר זה היא פרי עמל של שנים רבות, אולם לא יכולתי להביאו לידי גמר בלי עזרתם של מספר חברים טובים שהעירו והאירו את דרכי. בראש ובראשונה אציין את חברי היקר פרופ' שמחה גולדין שבהשראתו, בעידודו ובעצתו יצא הספר הזה. כמו כן אציין בתודה ובהערכה את פרופ' יהושע וולף ואת פרופ' אפרים שוהם אשר ביקרו והעירו בעמל ובמסירות. על אלה אבקש להוסיף תודה מיוחדת לשלוש חוקרות של האמנות היהודית אשר נעזרתי בהן לא מעט, ואני מוכיר להן תודה מרובה – לד"ר נעמי שריג-פויכטוונגר, לפרופ' אוה פרוימוביץ ולפרופ' שרה אופנברג.

מבוא

הדות אשכנז של ימי הביניים ידועה בחכמיה, בספריה ובפיוטיה, ואף בלחציה ובייסוריה. חרף המספר הקטן של חבריה, היא השפיעה רבות על היהדות כולה, ולא רק בזכות היותה הורתה של יהדות מזרח אירופה. ליצירתה ההלכתית, הפרשנית והפיוטית מהלכים עד היום הזה. המחקר על יהדות זו התמקד משכבר הימים בספרות ההלכה שהיוותה כר נרחב הנפרש כדרכה של ספרות זו על מנעד רחב של חיי האדם והחברה. אולם לספרות ההלכה מגבלה גדולה. היא משקפת את תמונת העולם כפי שזו נראתה לעיני חכמי ההלכה. פרספקטיבה זו איננה נוטה חסד עם תמונת המציאות של רוב בניינה ומניינה של החברה. ואכן חקר קורות יהודי אשכנז בימי הביניים, ראוי שיכוון גם למקורות אחרים. ארכיונים עירוניים וכנסייתיים, ארכיאולוגיים וכן חקר האמנות היהודית, הן של איורים במחזורים והגדות, הן בצירוי קיר וחפצים אחרים ששרדו. ספר זה איננו נשען על כל אלה אלא על ספרות ההלכה, ומכאן מגבלותיו. חרף מגבלות אלה, אנסה ככל האפשר לנסות ולהתחקות אחר הצדדים הסמויים של יהודי אשכנז של ימי הביניים, של מי שקולם איננו נשמע על פי רוב. של בני הכפרים, של מי שלא היו תלמידי חכמים ולא הותירו כתבים אחריהם. במילים אחרות, אנקוט היסטוריוגרפיה של מטה (History from Below).¹ מתודה היסטורית זו חותרת לחשוף את קולותיהם של מי שאינם משמיעים את קולם ואינם מותירים אחריהם טקסטים, המהווים את רוב מניינה ובניינה של החברה. קולם של אלה מלמד על התקופה לא פחות משל המשמיעים את קולם ברבים.

המחקר ההיסטורי של יהודי אשכנז עבר תהפוכות. אם אנשי חכמת ישראל במאה התשע עשרה תלו את התיישבות יהודים בתחילת האלף הראשון יחד עם חיילי האימפריה הרומית,² זה כחצי מאה נהגים לקבוע את היווצרות

1 על היסטוריה של מטה, History from below, ראה למשל אצל Sebyasachi Bhattacharya, "History from Below", Social Scientist, vol. 11 no. 4 (1983), pp. 3-20.

2 H. Graetz, *History of the Jews*, vol. III, Philadelphia, 1956, pp. 40-41; I Elbogen, *Geschichte der Juden in Deutschland*, Berlin, 1935, pp. 11-13; J. Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden in frankischen und deutschen Reche, bis zum Jahre 1273*, Berlin, 1902, N. 1.

הקהילות היהודיות בעמק הריין במאה העשירית.³ לדברי חוקרים אלה, אמנם נמצאו שרידים של מבני קהילה ובית כנסת בקלן, מן המאה הרביעית, ואין חולק שהיו יהודים בגרמניה במהלך האלף הראשון, אולם העדר כל סימן לקיום יהודי, מן המאה החמישית ועד המאה התשיעית מביא למסקנה שלא היה רצף של קיום יהודי במאות אלה. אין אנו מוצאים מצבות, שרידים של בתי כנסת, או אף כתיבה הלכתית קודם לכן. תחילת היישוב היהודי באשכנז מתוארת, על כן, אלה כהגירה של מספר משפחות גרעיניות שהגיעו מאיטליה, מפרובאנס וצרפת, והשתקעו בעמק הריין, בעיקר כסוחרים וכמלווים בריבית.⁴ קביעה זו עומדת בביקורת גוברת והולכת של היסטוריונים מן הדור החדש, אשר מצביעים על עדויות רבות של קיום יהודי מן האלף הראשון. עדויות אלה, רובן ככולן עדויות מבחוץ, של החברה הנוצרית. בכתבים העוסקים בפולמוס עם הדת היהודית, אנו מוצאים מפגשים מדומיינים שאינם מעידים בהכרח על קיומם של יהודים ריאליים. מטרת כתבים אלה נועדה לאושש את הנצרות כנגד הדת האחרת ולפיכך ליהודי המתואר בהם אין בהכרח קיום ממשי. אולם אנו מוצאים גם מפגשים ריאליים. מפגשים פולמוסיים אלה פועלים במרחב שבו יהדותם של היהודים איננה מוגדרת במלואה ונצרותם של הנוצרים איננה מוגדרת אף היא. שתי הדתות פועלות להגדרתן העצמית מתוך עימות זה. מדובר בהגדרות חברתיות ודתיות נזילות למדי והמעבר מדת זו לאחרת שכיח למדי.⁵ לשאלת נוכחות יהודים בגרמניה של ימי הביניים המוקדמים ולהגדרת יהדותם השלכה חשובה על מעמד ההלכה בגרמניה בימי הביניים בשיאם. התלמוד הבבלי הגיע לאירופה במהלך המאות התשיעית והעשירית.⁶ אם מדובר

- 3 ראה למשל Michael Toch, *The Economic History of the Jews: Late Antiquity and Early Middle Ages*, Brill, 2012. ובעברית, מיכאל טוך, **פרנסתם של ישראל: יהודים בכלכלת אירופה 50-1100** (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשע"ט), עמ' 80-119.
- 4 ראה למשל אצל אברהם גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים, קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית** (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ"ט) עמ' 1-4. להלן "חכמי אשכנז".
- 5 Rob Meens, "Jew in Early Medieval Penitential Literature", in *Barbarians and Jews: Jews and Judaism in Early Medieval West*, ed. Yitzhak Hen and Thomas F. X. Noble (Turnhout: Brepols, 2018), pp. 183-186. See also, Yitzhak Hen, "Introduction", *ibid.*, pp. 1-9.
- 6 על זמן חתימת התלמוד ראה דוד הלבני, "עיונים בהתהוות התלמוד", **סדרא כ** (תשס"ה), עמ' 69-117. לדבריו צריך לציין את חתימת התלמוד במאה שמינית, מן הזמן שבו החלו הגאונים לחבר ספרים אחרים, מכיוון שלא יכלו עוד לשלב את דבריהם בתלמוד עצמו (שם עמ' 73). כן ראה ירחמיאל ברודי, "לתיארוך החלקים הסתמיים של התלמוד הבבלי", **סדרא כד/כה** (תש"ע), עמ' 71-81. עדויות על תפוצת התלמוד הבבלי למן המאה הט'

בקהילות ותיקות שהיו קיימות בגרמניה מאות רבות לפני הגעת התלמוד לאירופה, ניתן לצפות שהמנהג שהיה נהוג בהן ביטא את האופי הנזיל של תודעתן היהודית. אין להתפלא אם מנהגם סותר את ההלכה התלמודית, אם הוא מבטא קריאות מקראיות אינטואיטיביות, או אף אם אנו מוצאים הרבה מן המשותף עם מנהגי הנוצרים. לעומת זאת, אם לא היו קהילות יהודיות בגרמניה לפני המאה העשירית, ואלה שהגיעו לגרמניה מאיטליה או אף מצרפת, וכוננו בה קהילות, תופעות כאלה צפויות פחות. אמנם אף יהודים אלה המשיכו מסורת אירופאית שלא תמיד עמדה בקשר עם המרכזים היהודים בבגדד, אבל כיוון שמדובר במסורת הדוקה יותר, קרבתם להלכה התלמודית צפויה יותר. בספר זה אטען לאפשרות הראשונה. לצורך אישוש טענה זו, אנקוט מתודה המתבססת על תהליכים היסטוריים במקום מתודה פילולוגית. אם עד כה התמקד המחקר בעיקר על טקסטים, בבליים או ארץ ישראלים, בספר זה אתאר תהליכים של הטמעה ושינוי, המעידים על מסורת הלכתית משתנה. אתאר מבחר של מנהגים המנוגדים להלכה התלמודית, מנהגים המעידים על מסורת קדם תלמודית. קיום של מסורת זו מצביע לדעתי על יהדות עצמאית שאיננה נסמכת על יהדות בבל⁷ או על מסורת ארץ ישראל⁸. המפגש של יהדות זו עם

ראה למשל: "חששו זקנים שקבלו מנטרונאי נשיא [בר] חכינאי והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב" (ר' יהודה אלברצלוני, ספר העיתים סימן קעה). ראה עוד אצל עוזיאל פוקס, **תלמודים של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי** (ירושלים: הוצאת המכללה האקדמית הרצוג והאיגוד העולמי למדעי היהדות, תשע"ז), עמ' 24-25, וכן על תפוצת התלמוד בתפוצות, שם, עמ' 30-33. על חזירת לימוד התלמוד באשכנז דרך משפחת קלונימוס ואבון ראה אצל אברהם גרוסמן, **חכמי אשכנז**, עמ' 27-44. על האפשרות שסוחרים יהודים הביאו את הכתבים התלמודיים מבבל, ראה אברהם גרוסמן, **תמורות בחברה היהודית בימי הביניים** (ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק, תשע"ז), עמ' 115-140. להלן "תמורות בחברה היהודית".

- 7 כפי שקבע חיים סולובייצ'יק: "The 'Third Yeshiva of Bavel'", in Haym Soloveitchik, *and the Cultural Origins of Ashkenaz – A Proposal*, in Haym Soloveitchik, *Collected Essays*, volume 2 (Oxford: Oxford University Press, 2014), pp. 150-201. ראה כנגדו Robert Brody, "On the Dissemination of the Babilonian Talmud and the Origins of Ashkenazi Jewry", *JQR* (2019) 109.2, pp. 265-288; and Haym Soloveitchik's response, "On the Third Yeshiva of Bavel, A Response to Robert Brody", *ibid*, pp. 289-320. סולובייצ'יק, "תמורות בחברה היהודית", עמ' 119-122. על קביעת חיים סולובייצ'יק כי יהדות אשכנז במאות ה"ב-ג" תפסה את הסמכות הדתית כשילוב בין דיאלקטיקה תלמודית ובין קדושת המנהג ראה: Haym Soloveitchik, "Religious Law and Changes: The Medieval Ashkenaic Example", *AJS Review* 12 (1987), pp. 205-221.
- 8 הטענה שהמסורת האשכנזית הקדומה המשיכה את מסורת ארץ ישראל הייתה מקובלת

המסורת הבבלית ארע רק במאה העשירית או מעט לפנייה, והוא יצר שינוי רב הן בהלכה באשכנז, הן בתודעה העצמית של חכמיה.⁹ אתארא, לפיכך, את ההלכה האשכנזית בימי הביניים ככזו המצויה בתהליך של הטמעת ההלכה התלמודית מתוך מאבק או תחרות עם הלכה קדומה. הלכה זו לא נשענה בהכרח על טקסטים, לא תלמודיים ולא אחרים, ואף לא היו לה בהכרח הצדקות משפטיות עקביות. היא נשענה על מנהג אבות, על המקרא, על מיתוס ואף על השפעות של החברה הנוצרית, תרבותה ודתה. כפי הנראה אף התודעה העצמית של יהודים אלה לא הייתה טהרנית. הם לא ראו את עצמם כמי שממשיכים מסורת עתיקה, אלא ככאלה המתגוררים מחוץ לעולם התרבותי היהודי, הן הדתי, הן החומרי. הם היו מודעים להשפעות חומריות וחברתיות על מנהגיהם, ואף פתחו תיאוריה הלכתית המצדיקה את ההשפעות הללו. יהודים אלה שהיו רחוקים מן המרכזים הגדולים של לימוד התורה בבבל, לא היו בעלי האוריינות הדומה למרכזים הללו וכך היא גם נתפסה בעיניהם. כפי שקובע התלמוד על היהודים שמעברו האחר של הים התיכון, "בני מדינת הים נמי [=גם כן] כיוון דלא שכיחי רבנן גבייהו [=שאינן חכמים מצויים ביניהם] – ככותים דמו".¹⁰

הספר נחלק לשניים. חלקו הראשון דן במעמד התיאורטי של הלכה התלמודית באשכנז. מגמתו להראות חלקים חסרים ברצף של מסורת ההלכה. ההלכה התלמודית התגבשה בבבל, אבל התקבלות הלכה זו ברחבי העולם היהודי לא הייתה שווה. לא היה קשר רצוף בכל תפוצות ישראל עם חכמי בבל, ובמקומות רבים גבר המנהג המקומי על מסקנותיהם של חכמי התלמוד. התלמוד עצמו כספר, כחיבור שלם, לא הגיע לאשכנז, אלא עם תחילת המאה העשירית או אולי מעט לפנייה, וזאת בלי להביע עמדה על מועד סיום עריכתו בבבל. קבלת ההלכה באשכנז התאפיינה בתהליך איטי, ולדעתי משברי. ההתמודדות החלה עם מפעל פרשנות התלמוד. השלכות פרשנות זו על ההלכה באשכנז והשינויים שקהילה זו נדרשו להם עברו שנים רבות. לדעתי, רק במאה השנים עשרה החל תהליך של חידוש הלכות מן התלמוד המנוגדות למנהג העתיק, תהליך ששיאו היה במאה השלוש עשרה.

בעבר במחקר. ראה למשל ישראל מאיר תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון (ירושלים: הוצאת מאגנס, תשנ"ט), עמ' 14-15. להלן "מנהג אשכנז הקדמון".

9 ראה אצל חיים סולובייצ'ק, "Catastrophe and halakhic creativity: Ashkenaz – 1096, 1242, 1306 and 1298" *Jewish History* 12,1 (1998) pp. 71-85; Talya Fishman, "Rhinland Oietist Approaches to Prayer and the Textualisation of Rabbinic Culture in Medieval Northern Europe", *JSQ* 2004, vol. 11, 4, pp. 325-326.

10 פסחים, נא ע"א. כן ראה גיטין, ב ע"ב "לפי שאין בקיאים לשמה".

בדרך כלל, למנהג המקום היה מעמד רם יותר מן ההלכה התלמודית, והדבר לא נבע מסיבות תיאורטיות. הסיבה היא שההלכה האשכנזית הייתה מבוססת מנהג ולא מבוססת טקסט. לפיכך, הניסיון לאתר טקסט קדום, טקסט מקביל לתלמוד או כזה המשוקע בתלמוד, הוא ניסיון המתעלם מן העובדה שהתלמוד וההלכה התלמודית כלל לא היו ידועים לאנשי אשכנז הראשונים. הלכתם נבעה ממנהג אבות. אין ספק שהיא גם נגזרה מאורח חייהם המיוחד בסביבה שבה התעצבה הנצרות הקתולית, ובסביבה שבה רווח אורח חיים שונה מזה של יהודי המזרח. חלק זה של הספר יראה כמה מן המאפיינים ההלכתיים של ההלכה האשכנזית הקדומה – דיני נידה, מקואות, דיני בית הכנסת, מצוות תפילין ומזוזה.

החלק השני של הספר יתחקה אחר האתגרים שעמדו בפני הקהילה היהודית כחברת מיעוט דתי בתוך החברה הנוצרית, וכיצד אתגרים אלה תרמו לעיצוב ההלכה האשכנזית המיוחדת. החלק הזה ידון במצבה של הקהילה היהודית ובחיי ההלכה המיוחדים שנבעו מתנאי קיום קהילה זו. הדיון יתמקד בסוגיות שחלקן ידועות כגון הלוואה בריבית וענפי מסחר אחרים, וכן של קיום מצוות בחברה הנוצרית בכלל. לסוגיות אלה היו אילוצים כלכליים אבל הם גם נבעו ממהלך תיאורטי של קבלת ההלכה התלמודית.

ההלכה באשכנז אף קבעה את עיצוב הרחוב היהודי. אין מדובר אמנם בשאלה עיצובית העומדת על קן אחד עם הצעדים החשובים של התפתחות הסביבה האורבנית, אבל עדיין מדובר בחותם של ממש על הרחוב הנוצרי. ההלכה שימשה גורם המעצב את חיי היהודים כלפי פנים ואף כלפי חוץ. אחד הנושאים שדן בהם הספר הוא הקידוש המשותף ושתיית היין הקהילתית כטקס מלכד. התפילה, סידור התפילה ובית הכנסת שימשו טכס מלכד ואף ביטאו את הטעם האסתטי של החברה היהודית באשכנז, ועל כך ידון הפרק החותם את החלק השני.